

BEVEZETÉS

1956 őszén a Petőfi Kör a megváltozott politikai helyzetben folytathatta a nyár elején megszakadt vitáit. Gerő Ernő, aki Rákosi leváltását követően a párt első titkára, s így a hatalom első embere lett, székfoglaló programnyilatkozatában ugyan változatlanul elítélte a Petőfi Kört és második hatalmi centrumként bélyegezte meg,¹ de ugyanakkor (minden realitást félretéve, s főleg minden alap nélkül) meghirdette a „tiszta lap” politikáját is. A Petőfi Kör pedig úgy tett, mintha mi sem történt volna a nyáron, mintha a párt Központi Vezetősége nem is ítélte volna el tevékenységét. Hiszen Rákosi eltávolítása, sőt emigrációba kényszerítése, a Nagy Imrével folytatott egyezkedő tárgyalások, majd visszavétele a pártba, az MDP értelmiségi határozata és az erről folytatott nyílt sajtóvita, elsősorban Losonczy Géza programatikus megnyilatkozásai² – új helyzetet teremtettek, vagy inkább egy már ismert helyzetet rekonstruáltak. A politizáló közönség újra 1953–54-ben érezhette magát, amikor a párton belüli ellenzék és egyre szélesedő (statisztikailag semmiféle eszközzel fel nem mérhető) szövetségeseinek tábora számára megnövekedett a politikai szókimondás lehetősége, amikor egyre nyíltabban lehetett beszélni a világ, a haza, és a szűkebb szakma bajairól, s amikor újra lehetett hivatkozni a szocialista külföldre, a kommunista pártok várt és óhajtott megújulására, a XX. kongresszusra, Kínára, a jugoszlávokra, lengyelekre, újra ki lehetett mondani Nagy Imre nevét és a hivatkozási pont újra az 1953. júniusi fordulat lett.

Ebben a légkörben újította fel a Petőfi Kör a nyáron megszakadt vitorsorozatát. „Felső szervei”, a párt és az ifjúsági szövetség, a DISZ vezetői is elvesztették a politikai cselekvés „vezérfonalát”. Voltak, akik kezdettől fogva ádáz indulattal és gyűlölettel fogadták a fiatal, nagyimrés értelmiség mozgolódását, hatalmukat

¹ „Jó órában mondjam, nálunk Poznan nem volt, de az egyik imperialista rádió azt, ami a Petőfi Körben történt, dicsekedve kis-Poznannak nevezte. A Petőfi Körben voltak helyes dolgok is, elhangzottak megszívlelendő javaslatok is, amint ezt a Központi Vezetőség június 30-i határozata világosan megállapította. A Petőfi Körben sok becsületes, pártunkhoz, népi demokráciánkhoz hűséges ember volt, köztük nem kevés számú kommunista, aki félti a pártot, feltétlen híve a szocializmusnak, jó magyar hazafi, és egyben proletárinternacionalista is. Ugyanakkor azonban azt is meg kell mondani, hogy a Petőfi Körben és körülötte kezdett egy másik politikai centrum kialakulni, amely szemben állott az ország igazi politikai központjával, a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségével. Kétségtelen, hogy ennek szervezeti jellege volt.” *Magyar Nemzet*, 1956. júl. 15.

² Többek között Losonczy Géza: Az értelmiségi határozatról. *Művelt Nép*, 1956. szept. 2.

és monopolhelyzetüket látták veszélyeztetve, voltak, akik felismerték, hogy már nem sikerül, már nem sikerülhet az értelmiséget és szervezeteiket manipulálniuk saját céljaik érdekében, s ezért végleg és örökre szembefordultak minden reformtörekvéssel, voltak, akik tudták, hogy a hatalmi harc még nem dőlt el, s folytatták lavírozó politikájukat, amely olykor egy-egy tárgyilagos-pozitívista jelentésben öltött testet, s voltak, akiket magával sodort a reformereknek, a diktatúra ellenégeinek, a megújulást és szabadságot követelőknek az őszintesége, hite és lelkesedése és ez idő tájt csatlakoztak az ellenzékhez.

1956 őszén mindenki programra vágyott. Program után sóvárogtak a szakemberek, hogy kiutat találjanak ágazatuk és szakmájuk válságából, programra vágyott a középvezetés, amely jól tudta, hogy a tavasszal összeeszkábált második ötéves terv megalapozottsága alig haladja meg a csődbe jutott elsőét, kiutat kerestek a világnézeti válságba jutott párttagok, a marxizmus reneszánszába vetett hitüket el nem veszített kommunisták. De a válságból nemcsak a párttagok keresték a kivezető utat. Magyarországon már több mint három esztendeje sokan hittek abban, hogy a szocializmusnak lehetne másik útja, „modellje” is –, az amit Nagy Imre hirdetett meg az Országgyűlésben 1953. július elején –, s azt is tudták, hogy az általános politikai és gazdasági programon belül minden csoportosulásnak, rétegnek, szakmának is elemeznie kell a maga helyzetét és meg kell fogalmaznia céljait. A tavaszi viták után, a Petőfi Kör volt szinte az egyetlen olyan alakulat – hiszen szervezet nem volt, intézményesülésére nem adott időt a történelem –, amely erre a kereteket biztosíthatta.

Mindenki egyetértett abban, hogy programokra van szükség. A taktikázó középvezetés számára is kedvezőbb volt, ha a hangos politizálás helyett az értelmiség csendesebb szakmai vitákat folytat, a Petőfi Kör és az ellenzék számára is lélegzetvételnymi szünetet jelenthetett volna, ha nem azonnal kerülnek napirendre a „nagypolitika” kérdései, és az új vezetésre, egy új (természetesen ismét Nagy Imre-) kormány megalakulására számoló szakértelmiség is végre előállhatott a nyilvánosság előtt a maga „középszintű” gondjaival.³

Kimondva-kimondatlanul egy új kormány programjának elemeit vitatták meg ezeken a fórumokon. Már a pedagógusok vitáján programbizottságot választottak, hogy összegezzék és megfogalmazzák a magyar oktatásügy helyzetét és feladatait.⁴ Így került sor a három őszi vitára, ahol már nem általában vitatták a

³ Ennek egyik jele volt, hogy október 1-jén megalakult a Petőfi Kör szövetkezeti szekciója (elsősorban SZÖVOSZ, a Közgazdaságtudományi Egyetem, FM, MESZÖV, SZÖVÉRT, OKISZ stb. munkatársainak részvételével). November 5-re ankétot hívtak össze az egyszerűbb szövetkezeti formák szerepéről. A vitavezető Gyenes Antal lett volna.

⁴ Vö. *A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján, VI. Pedagógusvita*, Bp., Múzsák–1956-os Intézet, 1992. 18–19. o.

gazdaságpolitika és a gazdaságelmélet nyavalyáit, hanem a gazdasági vezetés módszereit, a műszaki fejlesztést és a fiatal mérnökök helyzetét, valamint a magyar mezőgazdaság jövőjét tűzték napirendre. A vitákat a Petőfi Kör vezetősége és a megfelelő szakmai csoportok igyekeztek gondosan előkészíteni, amit a bevezető előadások „mederbe terelő” rendszere is elő kívánt segíteni.

1956 őszenek vitáit – s nemcsak a gazdaságpolitikai vitákat – e program formáló jó szándékon kívül leginkább azzal lehet jellemezni, hogy (természetesen) senki nem akadt, aki tudhatta, vagy akár megérezte volna, hogy néhány hét elteltével a váratlanul kirobbanó forradalom és szabadságharc túllép a reformértelmisség részkövetelésein, s egyik napról a másikra nem az egyes hibák kijavítása, hanem a használhatatlanná vált struktúra felváltása kerül napirendre. S azt sem tudhatták, hogy a vitákon elhangzó megjegyzések miként alakulnak át nemzeti követelésekké, hogyan válik a magyar urán exportárát firtató (már akkor sem jámbor) kérdésből forradalmi, utcán is skandalizáló jelszó: „Azt kérdezik Pesten-Budán, Hová lett a magyar urán?”

A vitákon megszólaló értelmiség – későbbi jegyzőkönyvek hiteles tanúsága szerint – a szó szoros értelmében az utolsó pillanatig⁵ nem akarta és nem tudta átlépni a szocialista társadalmi és gazdasági rend kereteit. Bár nyilvánvaló volt, hogy Rákosi bukásával alapjaiban rendült meg a sztálinista diktatúra és az egypárt megdönthetetlennek látszó uralma, a fennálló rendszer ellen – s ez minden diktatúra bomlására jellemző – elsősorban a pártban és a párton belül gondolkodó értelmiség lázadt. Évtizedekkel később Kornai János – aki ekkor maga is ott ült a Petőfi Kör padjaiban – már az elméleti általánosítás igényével fogalmazta meg e korszak(ok) értelmiségi gondolkodóinak jellegzetességeit:

„Ki tudta volna akkor megfogalmazni a *reformtendenciák inkoherenciáját*, amikor minden cseppfolyós vagy inkább kocsonyás, amikor a reformfolyamatok közepette a kommunista párt meg akarja tartani hatalmi monopóliumát, de közben szabadon ereszt olyan politikai erőket, amelyek azonnal e monopólium feladását követelik. (...) A megcsontosodott dogmák első reformhullámaiban még hivatkozni lehetett, joggal, Marxra és Leninre, akik maguk sohasem voltak merev doktrinerek; idegenkedtek attól, hogy eszméiknek mások mitikus jelentőséget tulajdonítsanak. A kiábrándulás folyamatának azonban nehéz megálljt parancsolni. A rendszerben korábban őszintén hívő funkcionárius, akit a pártzsargon *képzett marxista-leninistának* nevezett, először csak abban kezd kételkedni, vajon Sztálin nem tévedett-e egyik-másik írásában vagy megállapításában, utána

⁵ Vö. A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján, VII. Iparművészeti vita – Orvosvita. Bp., 1956-os Intézet, 1994. (Az orvosvita 1956. okt. 23-án a késő esti órákig zajlott.)

elkezd Sztálinra úgy tekinteni, mint aki hibásan, sőt talán bűnösen rosszul alkalmazta Lenin helyes tanításait. Egy illúzióvesztési hullámmal később már kétségbe vonja a leninizmus alapjait... A felismerés hosszú út, amelynek első állomásaként személyekben keresik a hibát. Ekkor minősítik Sztálint és a nemzeti kis Sztálinokat gonosztevőknek. (...) A következő állomás: ...egy-egy időszakban hibásan kijelölt politikai irányvonalnak tulajdoníthatók a bajok. (...) Majd fenntartják a szocializmusba vetett bizalmat, de bírálják a megvalósult sajátos változatát, a hibás modellt”.⁶

A felszólalók zömének gondolkodását és lelki alkatát ezek a korlátok határozták meg és csak így érthető meg az a folyamat, ahogyan a vitákon egyre gyakrabban merülnek fel a kor, majd későbbi és újabb reformkorok jellegzetes műszavai, ahogyan új terminológia alakul ki, ahogy új nyelven kezdenek beszélni. A „naiv reformer” (Kornai kifejezése)⁷ már egyre többet emlegeti az árákat, mer hivatkozni a nyugati technikára, és arra, hogy valaha külföldre is lehetett utazni, diktatúra helyett ugyan még leginkább a személyi kultuszt emlegeti, de pontosan tudja, hogy a visszahúzó erők a sztálinista apparátust jelentik, és már-már kéjesen emlegeti a kor (inkább e néhány hét) alapfogalmát, a kucserákat.⁸ Tudja, hogy a felesleges profilírozás, a voluntarizmus, a mennyiségi tervek hajszolása vitte a tönk szélére az országot, de még nem okvetlenül tudja, hogy a rosszul kiválasztott káderek leváltása és képzetebbekkel való helyettesítése, rosszul működő szervezetek összevonása („Miért van szükség három mezőgazdasági minisztériumra?”) vagy az új szervezetek iránti bizalom (mint éppen a frissen létesített Műszaki Fejlesztési Tanács iránt) – nem hozhat végleges megoldást. Valószínűleg ezeken a vitákon jelenik meg a nagyobb nyilvánosság előtt évtizedek kulcsfogalma: a „gazdasági mechanizmus” (amelyet néhány hónap múlva – nem utoljára – szocializmusellenes, ellenforradalmi terminusnak bélyegeznek), és szó esik a hiányról, mint a gazdaság kikerülhetetlen jellegzetességéről is („az igények túlsúlyban vannak a fedezettel szemben”).

1956 őszén magától értetődő, hogy az értelmiségi reformerek már kitekintenek a határokon túlra. De a kitekintés is nagyon behatárolt. Egyrészt nincsenek meg a lehetőségek a nyugati világ megismerésére (erről szó is esik – lásd a groteszk jelenetet a *Neue Zürcher Zeitung* megszerezhetőségéről), másrészt a közgazda-

⁶ Kornai János: *A szocialista rendszer*. Kritikai politikai gazdaságtan, *Heti Világgazdaság Kiadó*, Bp., 1993. 24., 2. fejezet.

⁷ Kornai János: A magyar reformfolyamat: víziók, remények és valóság, *Gazdaság*, 1987. 3. sz. 5–40. o. Lásd különösen A naiv reformerek c. fejezetet.

⁸ Vö. Háy Gyula: Miért nem szeretem? *Irodalmi Újság*, 1956. okt. 6. 3–4. o. Újraközlése a *Literatúra*, 1989. 1–2. számában.

sági gondolkodás meg sem kísérli átlépni a szocializmus (legtöbbjüknél önként vállalt) korlátait. Ugyanakkor, és éppen ezért, mindenre odafigyelnek, ami a szocialista reformokra vonatkozik, 1956-ban elsősorban a jugoszláviai kísérletekre („modellre”), az öngazgatásra és a munkástanácsokra, de a néhány év múlva világhírré szert tevő lengyel teoretikusokra (Brus és kollégái) vagy az akkor még teljesen ismeretlen szovjet Libermanra.

A három őszi vitát a három különböző egyéniségű előadó bevezető előadása is meghatározta. Az első vita vezetésére kézenfekvő volt Péter Györgyöt, a Központi Statisztikai Hivatal elnökét felkérni. Az elméleti folyóiratokat is olvasó szakma ismerhette a vitában is idézett tanulmányait,⁹ s joggal várhatta az értő közönség, hogy Péter György ezen a vitán, a Petőfi Kör ismert hagyományainak és szokásainak megfelelően, valamelyest túllép a maga által megszabott rigorózus szakmai korlátokon és ezt meghaladó politikai nyilatkozatot tesz, vagy legalábbis érezteti („megüzeni”), hogy kiért dobog a szíve. Nem így történt, s ez mindvégig jellemezte a vitát.¹⁰ Igaz, hogy Péter azonnal, első hívásra elvállalta a vitavezetést, mert saját szakmai körében szívesen politizált. Valószínűleg azt remélte, hogy híveket toborozhat, itt tovább gyűjtheti a szakmát a maga táborába. Bevezető előadásában ismertette a maga reformtevékenységét, és azt feltételezte, hogy az egybegyűlt körülbelül ezer ember (amely ezúttal is zsúfolásig megtöltötte a Közgazdaság-tudományi Egyetem legnagyobb előadótermét), jól ismeri tudományos írásait. De nem így történt. Talán éppen azért, mert Péter idegenül mozgott a közegben, amelynek előadott és amely akkor hangulatában, indulataiban, politikai célkitűzéseiben lényegesen eltért mind a hivatala munkatársaitól joggal megkövetelt szakszerűségtől, mind a Péter által talán jobban ismert pártértelmiségtől.

Az előadó közismert manipulációhoz folyamodott bevezető előadásában: a párt vezetőinek felszólalásaiból, beszédeiből emelte, „mazzsolázta” ki azokat a pozitív elemeket, amelyek számára akkor hasznosak voltak, amelyek nézeteit némiképpen alátámaszthatták. De 1956 szeptemberében ennek a taktikának már nem lehetett sikere, mert ez a gyűlde elsősorban politizálni akart. Ő pedig kijelentette, hogy helyteleníti a széles körű vitákat, és inkább szűkebb körű szakértői megbeszélések segítségével képzelel el az új gazdasági program kidol-

⁹ Megjelentek Péter György: *A gazdaságosság és a jövedelmezőség jelentősége a tervgazdálkodásban*. (Bp., Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1956) című kötetben.

¹⁰ Péter György pályájával 1992. április 24-én tudományos ülészak foglalkozott a Kossuth Klubban. Ezen e sorok írója Péter György pályája címmel tartott előadást (*Közgazdasági Szemle*, 1992. 9. sz. 837–848. o.), amelyben megkísérelte elemezni sajátos magatartását is ezen a vitán. Az ülészakon elhangzott előadásokat és a vitát lásd: *Péter György, 1903–1969. Egy reformközgazdász emlékére*. Szerk.: Árvay János, Hegedűs B. András, Bp., Cserépfalvi–Twins, 1994.

gozását. Így került sor arra – s ez szokatlan volt az eddigi vitákhoz képest –, hogy a felszólalók bírálták a reformpárti előadót, hogy Tánczos Gábornak, a Petőfi Kör titkárának közbe kellett avatkoznia, s hogy másnap reggel a rádióban Nagy Balázs, a Petőfi Kör titkárhelyettese utólagos magyarázkodásra kényszerült.

De ha a vita emiatt rossz szájízzel zárult is, számos, akkor fontos és aktuális kérdést fel tudtak vetni a résztvevők. A bírálat középpontjába került a vállalati önállósággal való kísérletezgetés, merthogy a gazdasági rendszer egészén belül erre a feltételek nem adóttak és a kísérletezgető félmegoldások csak lejáratják az önállóság elvét. Érdekes, hogy a Pártközpont Párt- és Tömegszervezetek Osztályának – aláírással nem jelzett – szigorúan bizalmas (!!!) információja viszonylag tárgyilagosan ismerteti a vitát (eltérően a nyáron megszokottaktól, nem emleget ellenforradalmi veszélyt), hanem tételesen felsorolja a javaslatokat és a vita kulcsproblémáit.¹¹

A mérnököket mozgósító vita előadója Kiss Árpád, akkor az újonnan alakult Műszaki Fejlesztési Tanács elnöke, a szociáldemokrácia soraiból érkezett kommunista mérnök, aki majd a hatvanas évek reformhajnalának jellegzetes technokrata minisztere. A forradalom leverése után Svédországba menekült Libik György mérnök javasolta,¹² hogy a mérnökök helyzetéről is szóló vitán ő legyen az előadó. Kiss Árpád – akkor már több ipari minisztérium vezetésén túl, és más főhivatalok vezetésén innen – pragmatikus ember volt, pontosan érezte, hogy meddig tehet engedményeket a lázongó „tömegnek” és milyen kijelentések veszélyeztethetik karrierjét. Érezte, hogy a gazdaság minden hibájával és bajával tisztában van, s tudja, hogy a változások elkerülhetetlenek. Talán ez a szereplése is oka, hogy amikor a forradalomban Nagy Imre először alakította át a kormányát, Kiss Árpád került az Országos Tervhivatal élére, amely funkcióban – bizonyára sok kompromisszum árán – 1961-ig megmaradt.

A mezőgazdasági vitát – először és utoljára, éreztetendő, hogy a Petőfi Kör a fiatal értelmiség vitaklubja – egy 25 éves fiatalember előadása vezette be. Pap Gábor „Kertmagyarország! – Merre tartson mezőgazdaságunk?” című tanulmánya már megjelent az *Új Hang* c. folyóirat 1956. szeptemberi számában. A tanulmány címe provokatívan emlékeztet és kérdőjelével egyúttal el is határolja magát a harmincas évek ismert „harmadikutas” nézetétől¹³ és – természetesen –

¹¹ Politikatörténeti Intézet Levéltára, 276. f. 61/918. őe. 1956. okt. 23. 3. lap.

¹² Vö. Libik, Georg: *Üzenet a lesiklásból*, Stockholm, Invandrarförlaget, 1981.

¹³ Somogyi Imre: *Kertmagyarország felé*, Bp., Magyar Élet, 1942.

az ötvenes évek első felének katasztrofális agrárpolitikájától. A Mezőgazdasági Gépészeti Főiskola hallgatója szacikket tett közzé, s a Kertmagyarország jelszavának ürügyén a belterjesség, a munkaintenzitás, az agrártechnika fejlesztéséről szól.¹⁴ Cikkét alapos, nagy munkával alkotta, közvetlenül befolyásolták őt a Márkus Istvánnal folytatott konzultációk és egy alkalommal Nagy Imrével is sikerült egy személyes konzultációt kieszközölnie.

Az olvasó, aki a rendszerváltozás történelmi fordulata után olvassa el e szövegeket, nyilvánvalóan fennakad a gondolatok kezdetlegességén és a javaslatok szelíd voltán. Pedig a Petőfi Körben elhangzott gondolatok és gondolattöredékek annak a nemzetközileg is jelentékeny eszmeáramlatnak a részét alkotják, amelyet utóbb (1957-től) jelenkori revizionizmusnak neveztek el, illetve bélyegeztek meg és amelynek írásbeli megnyilvánulása (az idő rövideje és a fellazulás nagyon is viszonylagos volta miatt) csekély volt. „Magyarországon ez a revizionizmus, elsősorban a Petőfi Kör keretein belül, inkább szóbeli formában jelentkezett” – mutatott rá 1989-ben Kende Péter, megtoldva gondolatát annak megállapításával, hogy míg ez az enyhe revizionizmus Magyarországon forradalomhoz vezetett, 12 év múlva Csehszlovákiában a sokkal radikálisabb revizionizmus megmaradt a reformmozgalom keretei között.¹⁵

E bevezetőnek semmiképpen sem lehet célja, hogy a viták szereplőinek életútját elemezze – ez más, még megírásra váró, társadalomtörténeti tanulmány feladata. Mégsem hagyható megemlítés nélkül, hogy az e kötetben közölt mindhárom vita vezetője egyaránt erőszakos halállal halt meg: Péter György 1969 legelején rendőri őrizetben öngyilkosságot követett el,¹⁶ Kiss Árpád a maga

¹⁴ A Petőfi Kör „utóéletéről” és arról, hogy az 1956 végén megkezdődött „ideológiai” és tényleges megtorlásban miként támadták a Petőfi Kör tevékenységét, nem itt kell szólni. Mégis említésre méltó, hogy még Fehér Lajos, a későbbi kádárista mezőgazdasági reformpolitikus is szükségesnek tartotta, hogy 1957. május 20-án tartott előadásában délibábkergető és hamis illúziókat keltő jelszavak kiadásával vádolja a Petőfi Kör vitáját, amely szerinte azt szolgálta, hogy elterelje a figyelmet az iparosításról. Fehér Lajos: *A magyar mezőgazdaság fejlődésének útja*. Bp., Kossuth, 1957. 20. o.)

¹⁵ Petőfi Kör. Az 1989. március 18-i tudományos emlékülés jegyzőkönyve. II. rész. *Mozgó Világ*, 1989. 9. sz. 95. o. Szerk.: Tóth Pál Péter.

¹⁶ Lásd a 10. sz. jegyzetben idézett tanulmányt.

vezette miniszteri személygépkocsijában ülve külföldön autóbaleset áldozata lett, Pap Gábor a vitát követő harmadik héten főbe lőtte magát.¹⁷

Ugyanígy sorsszerű, ám különösebb magyarázatot nem igényel, hogy a viták szereplői közül mintegy tucatnyian hamarosan börtönbe vagy internálótáborba kerülnek, sokan a forradalom után emigrálnak, nem kevesen elvesztik állásukat. (Természetesen olyanok is lesznek, akik – különböző kompromisszumok árán – megtalálják helyüket a restaurálódott kádárista társadalomban.)

A Petőfi Kör e vitáin – az értelmiségi közönség nagy örömeire – megjelentek a munkások és parasztok hiteles képviselői. Nagy Elek horizontálesztergályos nemcsak a csepeli munkások hangján szólal meg, hanem elmondja, hogy a magyar munkások nagyon is odafigyelnek a politikára, érdeklődnek az értelmiség mozgólódásai iránt, olvasnak újságot és szívesen eljárának a vitákra. S bizonyára nem véletlen, hogy éppen ez a Nagy Elek lesz néhány hét múlva a Csepel Művek központi munkástanácsának elnöke, s a csepeli munkás(tanács)-mozgalom vezetője annak erőszakos felszámolásáig.¹⁸ Miként Simon Gábor mezőszentgyörgyi középparaszt, aki a *Magyar Nemzet* tudósítása szerint állandóan közbeszólt Vas Zoltán felszólalása közben, s akinek az elnöklő Fekete Ferenc soron kívül adott szót. Elmondta, hogy az újságban olvasta a vita híret, s nem restelt arra felutazni.¹⁹

¹⁷ Pap Gábor a vita után 16 nappal albérleti szobájában, a forradalom alatt szerzett fegyverével főbe lőtte magát. Halálának körülményei és pontos indokai máig tisztázatlanok. Pap Gábor október 23-a után a budai egyetemeken, majd az Eötvös Loránd Tudományegyetemen alakult Egyetemi Forradalmi Diákbizottságban tevékenykedett, és e szervezetek politikájával összhangban a forradalmi kormány konszolidációját próbálta segíteni. November 1-jén az egyetemen – máig nem azonosított – fiatal emberek jelentek meg, akik a visszaemlékezések szerint akkor szabadultak valamelyik börtönből. Egyikük felismerte Pap Gáborban azt az egykori diákvezetőt, aki 1948–49 táján „reakciós diák-összeesküvésük” lebuktatását elősegítette. Pap Gábort ekkor barátai felkérték, hogy hagyja el az egyetemet, azzal, hogy az ügyet később tisztázzák, ám ő az öngyilkosságot választotta. (A történet leghitelesebb változatát valószínűleg Decsy János mondta el e sorok írójának, míg regényes formában Konrád György írta meg *A cinkos* c. regényében (AB Független Kiadó, Bp., 1982. 324. o.) A pontosság kedvéért megjegyezzük, hogy a Belügyminisztérium Történelmi Irattárában nem sikerült sem Pap Gáborra, sem halálának körülményeire utaló iratot találni.

¹⁸ Nagy Elek a forradalom leverése után egyik „kedvence” lesz a hivatalos propagandának. Miután Kádár egy csepeli gyűlésen név szerint is megemlítette, kiderítik, hogy 1944-ben „fasiszta” volt (valójában levontként szolgált), és sötét politikai kalandorként jellemzik. Valamivel jobban jár Máté György mérnök, a Petőfi Kör vezetőségének tagja, akit csak mint az ismert Müller tintagyáros família sarját denúnciálnak. (Szende György: A „műszaki” vita és egy „valódi munkás” – A Petőfi Kör kulisszatitkaiból, *Budapesti Ifjúkommunista*, 2. sz. 1957. augusztus, 5–6. o.)

¹⁹ Ember Mária: Belterjes és szocialista mezőgazdaságot! A Petőfi Kör vitája, *Magyar Nemzet*, 1956. okt. 19.

De míg a tavaszi vitákat az jellemezte, hogy szinte kivétel nélkül párttag értelmiségiek szólaltak fel (fogalmazhatjuk úgy is, hogy mertek felszólalni), addig az őszi vitákon már megjelennek az akkor párton kívüli, egykori demokratikus pártokhoz tartozó politikusok is. Valóságos politikai szenzációt jelentett, hogy Tildy Zoltán, a közéletből 1948-ban erőszakosan eltávolított egykori köztársasági elnök, itt szólalt meg először nagyobb nyilvánosság előtt, azután, hogy Göncz Árpád mezőgazdász is már kifejtette szigorúan szakmai véleményét a kenyérgabona vetésterületének csökkentéséről és a belterjes gazdálkodásról: így egy volt és egy leendő köztársasági elnök is színesítette a felszólalók palettáját.²⁰

A vitákban részt vevők leginkább ebből a szakmai középmezőnyből kerültek ki. A szó szoros értelmében az üzemekből, gyárakból, a földekről, a laboratóriumokból és az irodákból jöttek és mondták el gondjaikat, panaszaikat és javaslataikat. Amikor Tóth G. István tervezőmérnök felolvasta Farkas Mihályhoz írt panaszos levelét, amelyben egy csalódott munkásból lett mérnök önti ki szíve minden keservét, bizonyára nem jut eszébe, hogy akaratlanul is Tiborc szerepét modernizálta.

A három vita közül csak az agrárvita meghívójában szerepelt olyan személy, akit a közvélemény a Nagy Imre köré csoportosuló ellenzékhez számított. Ezért sem kerülhető meg Donáth Ferenc itteni szereplésének kérdése. A vitavezetők közül kétségtelenül Donáth Ferenc volt politikailag a legtekintélyesebb. A Rákosi-börtönéből 1954-ben szabadult kommunista politikus, a németellenes illegális mozgalom egyik vezetője, az 1945-ös földreform egyik koncipiálója – régi illegális barátaival és frissen rehabilitált társaival, Haraszi Sándorral, Losonczy Gézával, Újhelyi Szilárdal, Rajk Júliával – a politizáló közvélemény előtt a reformpolitika egyik vezető alakjának tűnt. Donáth, aki szabadulása után nem fogadott el politikai funkciót, ott volt a Petőfi Kör első vitájának elnökségében,²¹ Nagy Imre 60. születésnapján, rendszeresen látogatta a vitákat és így nemcsak a vitát szervezők, a Petőfi Kör vezetői, hanem a jelen volt százak is azt várták, hogy a szakember Donáth valamiféle általánosítható programmal rukkol elő, amely hihetőleg összhangban van (vagy lehet) Nagy Imre agrárpolitikai elképzeléseivel.

²⁰ Miként Göncz Árpád életútinterjújában 1984-ben elmondotta, „megszűnt az a teljesen tompa, hétköznapi süllyedés, amely jellemző volt a korábbi időszakokra. Az emberek újságolták egymásnak, hogy mi van. (...) Az én bögyömet is nyomta a szakmai szemlélet hiánya és az egész túlpolitizált volta. Igaz, hogy a mezőgazdaság alapvetően politikai kérdés volt, de megközelíteni szakmailag kell. Úgy emlékszem, hogy ha nem is zűrzavaros, de meglehetősen izgatott felszólalásom – éreztem a hallatlan lámpalázat szemben a tömeggel – többé-kevésbé hatástalanul pergett le a hallgatóságról, mert... ők másról akartak hallani, a személyi és politikai feltételekről, s nem a termelési szerkezet arányairól. Mindenesetre nekem nagyon nagy élményem volt.” (Göncz Árpád-interjú, OHA, 2. sz. 1984. Készítette Hegedűs B. András)

²¹ Vö. *A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján, I. Két közgazdasági vita*, Bp., Kelenföld-ELTE, 1989.

Donáth azonban nem szólalt fel, mint vitavezető sem nyilvánult meg, ami kétségtelenül csalódást okozott Nagy Imre egybegyűlt híveinek. Donáth Ferencben ekkor a szakember kerekedett felül, visszarettent a megint politikai gyűléssé formálódó vita radikalizálódó hangulatától és az óvatos tartózkodásba vonult vissza. A börtönévek után a hatalmi és az igazgatási szférán kívül működő Donáth magatartása ugyan eltért Péter Györgyétől, de abban hasonlóak voltak – és ez a magatartás semmiképpen sem csupán kettejüket jellemezte! –, hogy a pártellenzék és/vagy az értelmiségi reformerek sem lélekben, sem politikai elszántságukat tekintve nem voltak felkészülve a forradalmi, de akár a preferradalmi helyzetekre, olyan helyzetekre, amikor ezres nagyságú tömeggel találják magukat szemben és ez a „tömeg” (amely persze nem is hasonlít a néhány hét múlva már az utcán felvonuló és gyűlésező forradalmi néphez) a reformpolitikások taktikai elképzeléseihez vagy akár ideológiai megrögzöttségeihez képest „túlzott”, radikális vagy sürgető módon nyilvánul meg.²²

Mert – természetesen – a politika mindig is felülkerekedett a vitákon: október elejének eseményeire Rajk László és társai rehabilitációja és a dísztemetések nyomják rá a bélyeget, s a rehabilitáció újra meg újra visszatérő követelés marad, hiszen sokakat még nem rehabilitáltak, Papp Simont, az olajipari koncepciók per fővádlottját, a kitűnő tudóst sem, és Nagy Imrét sem, akinek meghívását állandóan számon kéri a Petőfi Kör vezetőségétől az őt szemtől szemben hallani kívánó „nép”. De Nagy Imre nem jön el, Nagy Imre a párt hívására vár, a párttól várja az elégtételt, hogy majd ott, a Központi Vezetőség előtt fejthesse ki elképzeléseit. Ezért nem fogadja el Nagy Imre a meghívásokat (nem akar „párt-szerűtlenül” viselkedni), ezért nem jött létre a Petőfi Kör és Nagy Imre közvetlen és személyes találkozója, s ezért nem tudnak a Petőfi Kör vezetői egyenes választ adni a személyével kapcsolatos sürgető kérdésekre.

Az elméleti, politikai és taktikai vitákat és megfontolásokat hamarosan leveszi a napirendről a kirobbanó forradalom. A budapesti tüntetés szervezését – a történelmi sémáknak ellentmondva – a Budapesti Műszaki Egyetemen kezdeményezik. A Petőfi Körben vitatkozó értelmiségiek és az egyre nagyobb számban jelen lévő diákok, a budai mérnök- és agrárhallgatók október 23-án már a pesti utcán találkoznak a közgazdász fiatalokkal – és a budapesti néppel.

Hegedűs B. András

²² Mindezt alátámasztja a vita vezetőjével készített interjú is (Fekete Ferenc-interjú, OHA, 13. sz. 1986. Készítette Nagy Gyula és Hegedűs B. András), valamint Donáthnak a Nagy Imre-perben tett idevágó kijelentése. Donáth agrárpolitikai elképzeléseit éppen a forradalom előestéjén, október 22-én tartott előadásában, Debrecenben adta elő A magyar mezőgazdaság helyzetéről címmel. In: Donáth Ferenc: *A Márciusi Fronttól Monorig*, Tanulmányok, vázlatok, emlékezések. Szerk. Szabó Judit és Valuch Tibor, Bp., Századvég–MTA Közgazdaság-tudományi Intézet, 1992.)